

Fataburen 1986

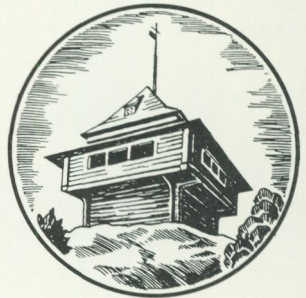
Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

Renen som husdjur

Rolf Kjellström

Renen är säkerligen det äldsta klövdjuret hos oss – den har funnits här sedan istidens slut eftersom den kunde utnyttja de marginella fodertillgångarna efter inlandsisens tillbakagång. Vildrenen fanns sedan kvar till andra hälften av 1800-talet då den dog ut. I Norge finns en liten stam kvar.

Renen i vilt tillstånd har haft en betydligt större utbredning än vad som nu är fallet med tamrenen. Under medeltiden räknar man tex med att renen fanns även i de skandinaviska låglandsområdena norr om 62° nordlig bredd, och längre tillbaka i tiden fanns den t o m i hela landet.

Man brukar skilja mellan skogsren och fjällren. Den senare är något mindre än skogsrenen och mer benägen att företa långa vandringar. Det torde finnas upp till ca 250 000 renar nu i landet.

Jakt

Säkerligen har vildrenen under avsevärt lång tid varit föremål för en omfattande och betydelsefullt jakt såväl i Skandinavien som i stora delar av det övriga circumpolära området. Några av de äldsta fynd som vi har här i landet har just förknippats med

Tidigt fick man hjälpa till. Samernas främste fotograf, Nils Thomasson från Åre, har kallat bilden "Den unge renvaktaren". Foto 1916.

renjägare. I vissa områden har vildrensjakten varit en förutsättning för en existens över huvud taget och har så präglat vissa grupper, så att de givits namn efter detta så viktiga byte.

Renen är på sitt sätt ett idealiskt byte: den är – tex till skillnad från älgen – ett flockdjur, vilket medför ökad chans för jägaren. Renen har vidare sina invanda vandringsvägar och den har ett traditionellt beteendemönster, vilket gör det möjligt att förutse var renen kommer att dra fram på basis av givna naturförutsättningar. Vidare ger renen inte bara en mängd välsmakande kött utan även många andra produkter som kan användas.

Tamrenar

När blev då renen tämjd? Vi finner det tidigaste skriftliga belägget i ett kinesiskt historieverk från ca 500 e Kr. För Nordens del kan en del urnordiska låneord i samiskan tyda på att vissa renskötslelement fanns redan på 700–800-talen e Kr. Av stor vikt är en skildring från slutet av 800-talet, inlevererad till den kände engelske kungen Alfred av en norsk storman vid namn Ottar,

Jägare på skidor. Från De La Martiniere 1671.

som troligen hörde hemma i nuvarande Troms fylke i trakten av Tromsö. Denne Ottar uppger, att han själv hade 600 renar, av vilka sex stycken var av speciellt värde som lockrenar. Ottars berättelse har språkligt tolkats som om han skulle haft 600 ”tama hjortar”, vilket i så fall kunde tyda på en befintlig storrenskötsel redan på denna tid. Det föreligger emellertid andra tolk-

Tidigt torde samerna ha utnyttjat renen som dragdjur. På bilden syns tre element – renen, ackjan och hunden – vilka alla har spelat en mycket viktig roll i samernas kultur. Foto O. Hall-din, 1913, Gällivare socken.

Under den intensiva renskötelsns tid fick så gott som allt bohag och alla tillhörigheter tas med. I ett arbete av Arth. de Capell Brooke 1827 har man velat skildra fjällsamernas flyttning från fjällen till inlandet på detta sätt.

ningsförslag, och för egen del tror jag att det snarare rör sig om att Ottar hade tillgång till, disponerade, det ansevärdiga antal som nämns. Men i vilket fall som helst visar Ottars berättelse, att man dels hade tamrenar – lockrenarna var ju det – dels att vildrensjakten fortfarande var av stor vikt med tanke på den värdering man gjorde av lockdjuren, vars uppgift det just var att dra till sig vildren. Man har förmodat, att lockrenarna var honrenar, som under brunsten skulle locka till sig vildrenstjurar. Det är emellertid mer troligt, att vildrenar dragits till de tama renarna under alla tider på året med tanke på deras flockdjursmentalitet.

Vi får alltså räkna med att en begränsad tamrenskötsel funnits under tusentals år parallellt med vildrensjakt. Renen är nämligen lätt att tämja och den har säkerligen använts tidigt inte bara som lockdjur utan

även som drag- och klövveddjur – möjligen också som mjölkdjur. Man får betänka, att utöver snöskor och skidor har renen och ackjan varit det enda kommunikationsmedlet under långa tider i stora delar av vårt land.

I sin kontakt med människan kom renens beteendemönster att påverkas. Det var också vissa fördelar för renen med denna kontakt: renen kunde tillgodogöra sig urinsalter utanför nomadernas läger; den fick också hjälp mot insektsplågan genom rökeldarna; vidare fick den genom människans tillsyn ökad trygghet mot rovdjuren.

Jägarna blir renskötare

Så småningom kom renskötelsen att utvecklas från att vara binäring till jakt och fiske till att bli en samisk huvudnäring. Rensköt-

Renen har periodvis krävt enorma koncentrerade arbetsinsatser från samernas sida – vare sig det har gällt i deras egenskap av jägare eller som renskötare. På bilden syns jokkmokssamen Nils Anders Blind vila ut efter flera dygns oavbrutet och sömnlöst arbete under vårflyttningen till fjälls. Foto Rolf Kjellström, 1968, öster om Luokta, Jokkmokks socken.

seln utvecklades, allteftersom de tidigare huvudnäringarna minskade i betydelse, till att bli en självbärande näring. Hur det gick till finns det flera teorier om, men det troliga är att man antingen genom avel förökat det befintliga antalet tamrenar eller att man fångat levande renar i samband med jakten på vildren. Hur som helst är det mycket möjligt, att man tillämpat olika metoder att utöka sitt tamrensinnehav och att dessa olika metoder även varierat områdena emellan. Resultatet blev i alla fall att tamrenen kom att ersätta vildrenen som matresurs.

Redan omkring år 1500 förekom av allt att döma att man flyttade med renarna. Ännu på 1700-talet var emellertid oftast de tama renhjordarna relativt små, men det fanns regionala undantag.

Den intensiva renskötseln

Syd- och centralsamerna utvecklade efterhand en intensiv renskötsel, som innebar ständig övervakning – dagen igenom och dag efter dag – och ett mångsidigt utnyttjande av renen:

Köttet blev den viktigaste produkten från renen. Det äts färskt eller torkades, saltades och röktes;

Renskinnen användes som material till kåtan, som sittunderlag och för tillverkning av kläder;

Ben och horn användes till slöjdprodukter;

Mjölken var en viktig matvara. Renkorna mjölkades en à två gånger om dagen, vilket gav några deciliter mjölk per gång.

Att göra ost var ett viktigt tillberednings-sätt av mjölken. Osten förvarades torkad och rökt och var även en försäljnings-vara.

Magar och tarmar användes som förvaringskärl och korvskinn.

Senor användes då som nu till tråd.

Ja, så gott som allt på renen kom till användning. Prästen Pehr Högström sammanfattade renens betydelse på 1700-talet sålunda: "De äro Lappens åker och äng, hans hästar och kor. Han har af sina Renar alt hwad wi hafwa af land och strand."

Tilltron till renen var stark: allt byggde på den, som i Paulus Utsis dikt:

Renen är en tillgång
utan ände.

Den som förlitar sig på den
klarar hårda tider.

Renen har en stark stam
som bär sin husbonde
från vaggan till graven.

Men renskötseln hade många orosmoment. När det gäller betet var vintern den kritiska tiden, för om renarna inte kunde komma åt föda hotade en katastrof:

I renvårdarens tanke är oro.

Kommer en nödvinter för renarna?

Han får inte ro för dessa tankar

förrän han fått svaret från naturen.

Rovdjuren kunde också bara över en natt förvandla en rik renägare till en person i avsaknad av renar. Många samiska släkter har sådana autentiska berättelser att anföra, och samernas syn på rovdjur har präglats av sådana erfarenheter. På så sätt eller av andra skäl tvingades en del renskötare att överge renskötseln, varvid man fick återgå till de ursprungliga näringarna jakt och fiske. I så fall bosatte man sig ofta vid ett vår- eller höstviste man som nomad passerat. Rennäringen betraktades emellertid alltid som det förnämsta näringsfånget och var följaktligen den näring som man försökte hålla fast vid, så länge det bara gick. Nils Hotti har uttryckt något av detta i en jojk:

Och lappens liv är sådant:

Skidorna på fötterna,

lasson kring axeln

och hunden bakefter.

Långt förde honom

skaren på natten,

och han stannade, då han fann bete.

På flyttning. Den legendariske renskötaren Matias Kuoljok leder sin rajd. Foto E. Manker 1947, Jokkmokks socken.

och han har intet annat yrke
än stavens yrke (herdestavens),
och inte heller strävar han
till något annat.

Att börja odla jord och skaffa sig vanlig boskap var därför inte lika eftertraktat. Men även bland renägarna fanns en social skiktning utgående från hur många renar man ägde. Det var heller inte ovanligt att de renskötande samerna skötte och vårdade andras renar.

För den äldre generationen samer kom denna intensiva renskötselform många gånger att framstå som den mest värdefulla tiden, den som man tänkte tillbaka på:

Ditt liv är renen
Minns när renen spårade
när ackjan gled lätt

Ditt liv är renen
Renen har inte förskjutits
fast flyttningen glöms

Ditt liv är renen
Bakom renhjorden främmande ljud
motorkärlar surrar

Ditt liv är renen
Renen själv är densamma
vill heller inte förändras

Ditt liv är renen
Rikligt bjuder den på gåvor
om vi har kärlek till den

Ditt liv är renen

Renskötseln blir mer extensiv

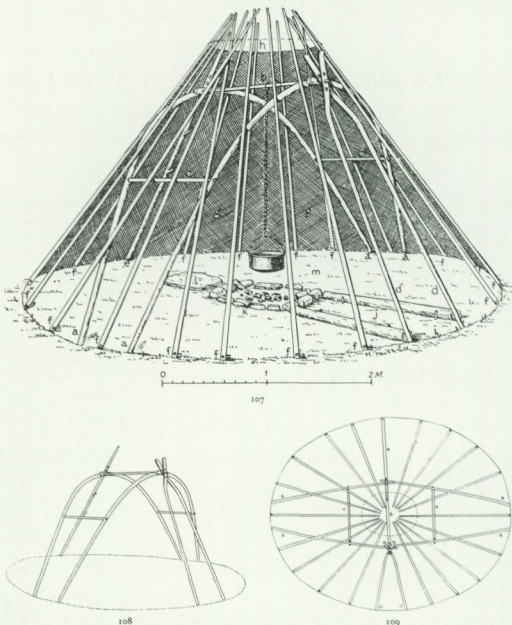
Till skillnad från syd- och centralsamerna har nordsamerna haft en extensiv renskötselform. Den innebar att renarna på sommaren rörde sig fritt och mindre övervakade. På grund av en överbefolkning längst i norr skedde en statlig tvångsförflyttning av nordsamer söderut (ca 1870–1930), varvid denna extensiva renskötsel blev dominerande även i de centrala och sydliga sameområdena. Av detta och andra skäl kom alltså den intensiva renskötseln att upphöra under 1900-talets första årtionden.

De båda renskötselmetoderna hade sina för- och nackdelar. Den intensiva renskötseln innebar lätthanterliga djur och ett mångsidigt utnyttjande av renen, som passade väl in i naturhushållningen. Den medförde dock ständigt arbete, större sjukdomsfrekvens hos djuren och större kalvdödlighet. Den extensiva renskötseln produktion av främst slaktdjur passade väl in i en begynnande penninghushållning. Fler tillfällen till annan sysselsättning blev följden av den periodvis minskade arbetsbelastningen. Renarna blev mer sällan sjuka, kalvarna större och starkare. Renarna blev å andra sidan mer svårhanterliga.

Den renskötselform som nordsamerna införde blev den som har blivit bestående.

Renskötsel – ett sätt att leva

Samerna har genom hela sin historia tvingats att aktivt anpassa sig till de normer som den subarktiska miljön givit. Ramarna för

Kåtan – här en bågstångskåta – kom att bli samernas mest karakteristiska och för sin tid mest ändamålsenliga bostadstyp. Foto efter Ernst Manker.

Även om mjölkningen i stort kom att upphöra under de första decennierna på 1900-talet förekom det långt senare att man försökte få en skvätt mjölk till kaffet. Lars Johan Labba, Vidsel, hjälper här Anna Olsson, Karatsudden, att hålla vajan när den skall mjölkas. Foto Rolf Kjellström, 1969, Kuorpak, Jokkmokks socken.

de samiska näringarnas utveckling har utformats av de spelregler som naturen själv skapat. Den hårda naturen har tvingat samerna att hela tiden utveckla de lämpligaste metoderna och den lämpligaste utrustningen. Den lätt flyttbara tältkåtan, klövjedonen, ackjan och renskinnet är alla exempel på sådan utrustning som kom att göra nomaden suverän i sitt förhållande till landskapet.

Samernas kultur utgör ett bra exempel på en hög ekologisk anpassning, dvs man har framgångsrikt kunnat anpassa sin näring och kultur till de normer som miljön givit. Se bara på språket med dess sagolikt många möjligheter till uttryckssätt avseende renskötseln och naturen. Eller se på arbetslaget, sitan, som växt fram genom tusentals års samlade erfarenhet av lämplig

enhet för jaktlag och senare renskötarlager.

När den intensiva renskötseln kom att utgöra grundvalen för samernas existens, kom den alltså att bestämma hela livsföringen. Kampen för födan och kampen med naturen blev bestämmande för arbets- och kulturformerna. Näring och kultur blev oskiljaktiga begrepp. Hela kulturen fick sin utformning genom näringen och dess miljö.

Det är här som jag tror skillnaden är störst mellan samernas renskötsel och andra typer av "vanlig" husdjursskötsel i vårt land. För samerna var renen allt: näring, kultur och natur – kort sagt LIVET. Därför är också renskötseln så viktig som näring, vars existens det gäller att skapa alla tänkbara förutsättningar för. Renskötseln är dessutom det förnuftigaste sättet att utnyttja fjället på ett miljövänligt sätt.

Även om den samiska kulturen åtskilligt förändrats i samband med möten med grannfolkens teknologi och kultur, så utgör fortfarande renen – och allt vad som hänger samman med den – grundstenen i renskötarnas kultur. Glöden för näringen är den-

samma. Renen är det viktigaste. Som en renskötare uttrycker det:

Renen älskar jag mest av allt.

I tankarna och i drömmen finns den där med sitt sätt, sin skönhet, sin längtan.

The reindeer as a domestic animal

The reindeer is beyond any doubt our oldest hoofed animal. With equal certainty, wild reindeer were for a considerable period the object of widespread and important hunting, both in Scandinavia and in other large circumpolar areas. Some of the oldest archaeological finds in Sweden are associated with reindeer hunters.

When was the reindeer domesticated? Considerable light is shed on this question by a description from the end of the ninth century, supplied to the famous King Alfred of England by a Norwegian magnate called Ottar who probably lived in what is now the County of Troms near Tromsø. Ottar states that he himself has 600 reindeer, six of whom were particularly valuable as leaders. Clearly, then, a limited amount of reindeer farming existed for thousand of years, conjointly with the hunting of wild reindeer. Eventually the domesticated reindeer superseded the wild variety as a source of food supply.

The practice of migrating with the reindeer would seem by all accounts to have already existed in about 1500. Domesticated herds, however, were still relatively small in the eighteenth century, though there were regional exceptions to this rule. The southern and central Saami gradually developed an intensive reindeer farming, which entailed constant supervision and multiple utilisation of the reindeer. In fact, hardly any single part of the reindeer went unused. Unlike the southern and central Saami, the northern Saami practised an extensive form of reindeer farming whereby the animals moved

freely and with less supervision during the summer season.

Each method had its advantages and drawbacks. Intensive reindeer herding meant easily manageable animals and a comprehensive utilisation which fitted in nicely with a subsistence economy. But it also meant unceasing work, or frequent disease among the animals and a higher rate of calf mortality. Extensive reindeer herding produced mainly animals for slaughter, which fitted in nicely with an emergent monetary economy. Intermittent reductions of workload meant time to spare for other occupations. The reindeer were ill less often, their calves were larger and stronger. On the other hand, the animals were more difficult to manage.

It is the form of reindeer herding introduced by the northern Saami which has carried the day.

Intensive reindeer herding, then, when it became the foundation of existence for the Saami, came to determine their whole way of life. The struggle for subsistence and the contest with the forces of nature decided both working and cultural practices. Sustenance and culture became inseparable concepts. The entire culture was fashioned by reindeer herding and its environment.

This, I believe, marks the biggest difference between the reindeer herding of the Saami and other types of "ordinary" livestock farming in our country. To the Saami the reindeer meant everything: not only food, culture and nature all in one, but also life itself.